

Михаїл ХЕФЕРМАН

ГЕОГРАФІЯ ТА СЕНС ЄВРОПИ

*Кожен, хто каже про Європу як про
географічне поняття помиляється.
Отто фон Бісмарк.'*

Проект економічної та політичної інтеграції Європи став головним джерелом суперечок у всіх країнах Євросоюзу, ба навіть поза його межами. У Британії, де я мешкаю, два прем'єр-міністри, представники партії Консерваторів, упродовж десяти років, від 1980 до 1990, геть зруйнували політичний простір своїми суперечками між «єврофілами» та «єврофобами». Ці запеклі дебати супроводжувалися появою «євромонбланів» друкованих висловлювань щодо всіх можливих аспектів, які стосуються «європейського питання». Такі висловлювання з'являлися всіма можливими стилями, від виразно упереджених газетних передовиць (едоторіалів) до вельми ґрунтовних академічних розвідок. Утім, інтенсивність цих «євродебатів» не є ознакою занепокоєння. Неважко помітити, що «Європа» у двадцять першому столітті лишається приреченою на домінування тих самих політичних процесів.

І навряд чи нас здивує, що на кін поставлені найважливіші питання, які заторкують саму суть держави, урядування, громадянства та суверенітету. Це надто пекучі та емоційні теми, обговорення яких породжує радше збурення й невизначеність, аніж прояснення. Тоді як більшість людей погоджується з тим, що традиційні європейські національні держави вже не здатні функціонувати у звичний, традиційний спосіб за умов глобалізації всього світу, досі не існує згоди стосовно найбільш прийняттого альтернативного варіанту. Мірою того, як ми з острахом наближаємося до кінця сторіччя, відчуття безладу та некерованості тільки збільшується. Мешканці Європи (хоч би як ми їх визначали) лишаються абсолютно непевними відносно того, у чому має полягати їхня засаднича згода, а також стурбовані тим, наскільки широкими мають бути повноваження

уряду, органів влади та громади, міста, села чи регіону, національної держави чи майбутнього євроуряду. Звісно, тут не існує жодного остаточного вирішення, але за цим стоять фундаментальні питання людського буття: хто я є і до чого я належу?

Більшість із нас не має жодних заперечень проти ідеї традиційної національної держави. Це питання лишається предметом найбільшої як особистої, так і суспільної згоди. Ми віримо у «старі» нації не тому, що вони «направду» менш проблематичні, ніж будь-яка інша уявна абстрактна форма політичної та культурної організації. Як нагадують нам Бенедикт Андерсен та Хомі Бхадха, нації є «уявними суспільствами», що утворюються за допомогою всіма визнаних «наративів», що збирають докупи розпорошені спільні зв'язки приналежності.² Саме ці уявні зв'язки допомагають нам захоплено спостерігати за діями одинадцяти футбольних гравців нашої улюбленої команди, що змагаються з одинадцятьма суперниками, вбраними в іншу форму. Це і є процес геополітичного винаходу, ритуалу, який примушує нас припускатися абсурдної думки, що ці одинадцять чоловіків, яких ми підтримуємо, діють заради нас, на нашу користь і за нашим наказом.³

Ідею уявної європейської спільноти, яка б дала нам змогу із тим самим завзяттям вболівати за футбольну команду Європи, уявити дещо складніше. Символи та гімни Європеїзму, через які можна було б висловити спільне почуття «європейськості» – ми їх іще не знаємо, і для них поки що навіть не винайдено мови, як у буквальному, так і в метафоричному сенсі цього слова.⁴ Саме слово «Європа» є предметом суперечок, адже різні політичні сили вживають його у різному сенсі. Ті, хто обстоює ідею майбутньої єврофедерації, схильні бачити Європу як певний цілісний культурний регіон, об'єднаний спільною історією та спільною цивілізацією. На їхню думку, створення спільної єдиної Європи стало б завершенням тривалого історичного процесу, відмовою від застарілих форм географічно зумовлених моделей економічного життя та соціально-культурного устрою, що сформувалися у вісімнадцятому та дев'ятнадцятому століттях. Для тих, хто ставиться скептично (ба навіть вороже) до європейської федерації, «Європа» – це лише інструмент Європейського Союзу, надто централізованого, негнучкого, корумпованого та марнославного утворення. З їхньої точки зору,

Європейське єднання є бюрократичною примарою, нав'язуванням нового геополітичного устрою з боку нечисленної, не репрезентативної еліти, що плекає надію нажитися на проблемах національних традицій та культур. Ці термінологічні розбіжності відображають суттєві неузгодженості в розумінні й тлумаченні цього поняття. Наприклад, тоді як Європейський Союз, за словами «євро-ентузіастів» є єдиною можливою відповіддю на зростання постмодерної глобалізації, «євро-скептики», навпаки, гудять ідею федеративної Європи як абсолютно зайву урядову вигадку, що заважає розвитку й піднесенню нових зв'язків між окремими громадянами та глобальними процесами. Відтак, залежно від того, на яку точку зору ви пристаєте, об'єднана Європа може виявитися або логічним наслідком «глобалізації», або тією обставиною, що стає їй на заваді.

Ця книжка є скромною спробою розглянути питання: що означала Європа в минулому і що вона означатиме в майбутньому? Це, безперечно, несподівана постановка питання, оскільки деякі однотипні роботи з історії континенту вже піднімали його.⁵ Але ці «повнометражні» дослідження стосувалися радше подій, процесів та переконань, що побутували в Європі, а не самої *idei* Європи. Відтак їх можна відокремити від менш осяжної кількості праць, що стосуються безпосередньо трансформації значення Європи.⁶ Отже, існують ці два напрямки в літературі, які, узяті вкупі, відкривають простір для нового, *географічного* розгляду ідеї Європи.

По-перше, багато що з викладеного в них ґрунтується на «прескриптивному» погляді щодо Європи.⁷ Вони виходять з того, що Європа є чимось бажаним, самим по собі жаданим, єдиною дієвою альтернативою небезпечним проявам ганебного націоналізму. Відтак історія європейської ідеї вичитується від сьогодення «назад» у минуле, звідси випливає, що новочасні рухи до об'єднання Європи є невідворотним підсумком усієї її історії. Європа, за такого викладу, виявляється «самочинним духовним утворенням, що розгортається в історії і не потребує додаткових пояснень»⁸, тобто тим, що радше треба вітати, ніж критично досліджувати. Така настанова походить саме від європейців, тоді як протилежної точки зору дотримуються, як правило, націоналісти. Усе добре трапляється саме в Європі, і тут навряд чи може трапитися щось погане. «Перспективний»

погляд передбачає, що всі періоди історії є більш-менш «європейськими». Той самий середземноморський півострів дав нам *Європейське Відродження* й *Італійський фашизм*.

Французькому історичному Жану Батисту Дюроселю (Duroselle) належить відоме висловлювання про те, що «між 1914 та 1945 роками Європи не існувало».⁹ Він вважає, що цей період був тріумфом «антиєвропеїзму», добою, коли націоналізм та імперіалізм, що трансформувався у фашизм, зруйнували Європу як матеріально, так і інтелектуально за допомогою майже неперервної «громадянської війни»¹⁰. Роботи цього вченого були внутрішньо спрямовані на те, щоб покласти край засиллю національних історій та вказати на єдність Європи у минулому, теперішньому і майбутньому. Тим не менш, це було лише добродесною, ба навіть необхідною вигадкою. Європа завжди була мінливим, суперечливим поняттям, і було б необачним зводити це поняття до внутрішньо притаманної їй єдності, миру та гармонії. І хоча європейські війни розпочиналися й велися національними урядами (що й надавало перевагу національній ідентичності перед ідентичністю європейською), ніхто не може заперечувати «європейськості» цих конфліктів, оскільки ці війни часто-густо велися саме в ім'я Європи. Я наполягаю на тому, що досвід насилля є невід'ємною частиною загальноєвропейського колективного досвіду, і вважати, що войовничість є зневагою до європейського ідеалу, було б великою історичною помилкою і перебільшенням ваги одного бачення Європи за рахунок решти інших. Історично сумнівний саме з європейської точки зору, цей погляд перетворюється на трагічну іронію з точки зору азійської чи африканської. Неєвропейці можуть слушно стверджувати, що єдність Європи завжди існувала, але лише у спільному прагненні до колоніального загарбництва, панування і насильства.

Другий обмежувальний момент у літературі про європейську ідею має радше *історичний*, аніж *географічний* характер.¹¹ У більшості викладів географія вважається чимось онтологічно несуттєвим, незмінним фізичним тлом розгортання історичної драми.¹² Така каналізація географії почасти пов'язана з бажанням уникнути дешици детермінізму, але водночас за цим стоїть більш глибока інтелектуальна упередженість, яка віддає історії перевагу перед географією на тій підставі, що перша є цариною ідей, тоді як остання є цариною емпіричних фізичних даностей, котрі погано піддаються інтерпретації. Віртуально все,

що стає предметом інтересу, стає «історичним» фактом, (включаючи й питання про географію, коли йдеться про просторові кордони держав). Усе прозаїчне й нецікаве, перш за все – фізичне, приречене бути предметом розгляду географії як такої. Усе, що географ може нам надати, це нібито гола фактична інформація про басейни річок та висоту гір, а політичне значення цих фактів лишається на совісті інших, більш хитромудрих коментаторів.¹³

Цитата з Бісмарка, якою відкривається цей розділ, спростовує цю упередженість. На першому рівні його зауваження цілком слушне. Зрештою, де були Євроуряд та армія у 1876 році? Але наразі нас цікавить саме заперечення Європи як *географічного* поняття. Для Бісмарка Європа існувала лише на рівні географічному. Відтак, вона була трюїзмом, ба й просто «помилкою», картографічною фікцією, що існує лише на мапі. Відтак, для неї немає місця у мові політики й дипломатії.

Спроба вберегти ідею Європи від Бісмаркового нищівного тлумачення здійснювалася саме в ім'я історії і за рахунок географії, нерелевантність якої ніби сама собою розумілася. Європа, стверджували прибічники такого підходу, це радше історичний, аніж географічний концепт. Відтак, Бісмарк помилявся, оскільки він не визнавав існування трансцендентного та історії європейського духу. Європа – це не позбавлена життя картографічна абстракція, а потужний історичний проєкт, що його розвивали своїми писаннями пророки та інші діячі, котрі заклали підвалини сучасної програми євроінтеграції.

Віра в Європу як *смісловий* історичний концепт (на противагу беззмістовному *географічному* концепту) відображає ширший європоцентризм, котрий визначає, яким чином європейці бачили духовну географію світу впродовж останніх кількох століть.¹⁴ Іще донедавна Європа вважалася колискою «гарячої», динамічної цивілізації, вкоріненої у давньому минулому і спрямованої в майбутнє, постійно долаючої екологічні, політичні та культурні перешкоди. Саме розгортання та поступ історії надає змісту думкам, віруванням та діям. А відтак Європу можна розуміти лише історично. Мешканці «менш сприятливих» місцин натомість розглядалися як «прохолодні», статичні культури, як «люди без історії», заляклі у незмінному а-історичному часі у своєму природному середовищі.¹⁵ «Нерозвиненість», наприклад, Африки тлумачилася як нездатність до прогресу,

винайденого європейцями, і раніше зазвичай пояснювалася або «проблемним» природним середовищем, яке африканці не здатні контролювати, або расовими вадами. До приходу європейських колоністів, що принесли з собою суть розвитку й прогресу, африканці нібито жили за законами мальтузіанських циклів перенаселення, голоду та смерті. Час там не приносив із собою поступу: він просто повторював сам себе. Там не існувало історії в європейському сенсі цього слова: лише простір, природа, географія. Отож африканців слід тлумачити радше в географічних, аніж в історичних термінах.¹⁶ Такий всепроникний європоцентризм стверджувався багатьма шляхами. Знаменита мапа світу Меркатора є очевидним картографічним свідченням цього. Тут земна поверхня виявляється ніби природно згрупованою навколо маленького європейського «ядра». Європа, яку *географічно* неможливо порівняти з Азією, Африкою чи Америкою, відтак є *історичним* центром світу, серцем цивілізації (мал. 1).

В останні роки, зокрема після публікації книжки Едварда Саїда «Орієнталізм» (1978), природу цих євроцентричних переконань було піддано серйозному перегляду.¹⁷ Саїд наголошує на значенні географії як дискурсу, як способу описувати й аналізувати місця та людей. Географічний опис, на його думку, був центральним елементом «винаходу» неєвропейського світу, від якого Європа тепер змушена боронити себе. Ці думки породили силу-силенну літератури про образи Сходу, Азії та Африки у царині «географічної уяви» самих європейців.¹⁸

У нашій книзі ми продовжуємо цей напрямок дослідження, даючи короткий огляд інтелектуальної історії ідеї *Європи* у царині європейських географічних уявлень. Тут досліджується, яким чином європейці творчо уявляли самих себе *географічно*. Розгляд Європи як географічної ідеї має спростувати ті інтелектуальні конструкції, що були основою розуміння цього континенту дотепер. Географія тут розглядається не як матеріальна сила, а як інтелектуальна арена, де сперечаються ідеї та вірування. Подібним чином Європа тлумачиться не як єдиний історичний сюжет, а як поле географічних суперечностей; так само, як і низка винайдених географій, що змінювали одна одну в часі та просторі. У цьому аспекті необхідно говорити про *історичну географію* ідеї Європи.¹⁹ Це не скасовує стійкої сили матеріального світу і не знецінює

важливості взаємодії між зовнішньою природою та внутрішньою свідомістю; це радше підкреслення значущості інтелектуальної концепції географічного простору для формування інтелектуального простору.²⁰ Як стверджував Анрі Лефевр, простір є не абстрактною дійсністю, а змінним продуктом економічних, суспільних та культурних процесів.²¹

Ця книга не містить вичерпного аналізу (втім, вона може вичерпати ваші сили в процесі читання), а також не містить нових свідчень. Вона ґрунтується на текстах фахівців із різних галузей, що займалися переважно (хоча й не винятково) вивченням географії сучасної Європи у закладах вищої школи. Це велика тема, і я б хотів обмежити себе у двох напрямках. По-перше, найважливішим моментом є розгляд ідеї Європи як *політичного* простору, що й відображено у літературі, яка розглядається. Різноманітні погляди на Європу як економічну, суспільну та культурну арену, можна (й треба) витворити на основі різноманітної літератури. По-друге, більшість праць, які тут задіяні, стосуються двадцятого століття, хоча в першому розділі дається ширший історичний огляд. Зосередження на останньому столітті випливає з потреб студентів, що вивчають географію, для яких далеке минуле цікаве лише остільки, оскільки воно допомагає пояснювати сьогодення. Але останні події роблять ретроспективний огляд ХХст. також цілком необхідним. Не всі суспільства вимірюють час однаковим чином, але в Європі останні роки століття породили запеклі, у стилі *fin-de-siecle*, спекуляції про майбутнє у світлі минулого. Десятиліття, починаючи від 1989 року, яке завершує як століття, так і тисячоліття в цілому, не було винятком. Воно також почалося із непередбачуваних сейсмічних зсувів у європейському геополітичному устрої, спричинених падінням комунізму у країнах Центральної та Східної Європи і наступним крахом Радянського Союзу. «Шокова хвиля» 1989–91 років прокотилася світом, і наслідки її будуть відчуватись іще дуже довго. Втім, також очевидно, що крах радянської імперії найбільше вплинув на Європу, мапа Східних та Центральних регіонів якої змінилася радикальним чином. Корені цих подій, що змінили обличчя Європи у 1989 році, слід шукати у політичній географії Європи між 1914 та 1945 роками.²² Зосередження на двадцятому сторіччі дозволить нам вписати ці недавні історичні події у відповідний історичний та географічний контекст.²³

Із цього постає дуже суттєва методологічна дилема, з якою ми зіткнемося вже на початку. Стверджуючи неоднозначність ідеї Європи, виокремлюючи різні її географічні смисли, було би вочевидь несприйнятним розв'язувати ці протиріччя, від початку *a priori* висуваючи певне визначення Європи. Мета полягає в тому, аби розглянути різні визначення в їхньому власному контексті, а не порівнювати їх між собою. Проте, за відсутності робочого визначення, буде важко окреслити, що таке географічний «образ» Європи, що таке Європейська література, в якій ми намагаємося простежити різні точки зору. Це, зокрема, стає важливим стосовно робіт деяких британських та російських авторів, які пишуть про Європу, водночас заперечуючи свою власну «європейськість». Попри безперечну важливість цих робіт, ми розглядатимемо їх окремо від робіт французьких, німецьких та італійських авторів, які, зазвичай, не піддають сумніву свою приналежність до Європи. Те саме стосується й робіт північноамериканських авторів; більшість образів Європи виникала з урахуванням американських поглядів, і США постійно справляли суттєвий вплив на обговорення європейських проблем після 1945 року. Важливі, але малодосліджені теми «неєвропейських» образів Європи, створених азійськими, африканськими та латиноамериканськими авторами, ми наразі залишимо поза межами нашого розгляду.²⁴

Переклад з англійської Володимир ВЕРЖОКА

ПРИМІТКИ:

¹ Цю ремарку зроблено Отто фон Бімарком на полях листа, отриманого від князя Олександра Горчакова, російського міністра закордонних справ у 1876 році. Цей фрагмент було цитовано і прекрасно прокоментовано у таких роботах: Barraclough (1963, 33); Duroselle (1990, 333); Garton Ash (1993, 387, 606), Joll (1980, 10).

² В. Anderson (1991), Bhadha (1990).

³ Стосовно географії та національної ідентичності див. Braudel (1986), Dijkink (1996), Hooson (1984).

⁴ Fulbrook (1994).

⁵ Воно є центральним як у впливовій праці Н. А. І. Fisher *A History of Europe*, котра вийшла у 1936 році, так і в знаменитій роботі «Свроца. Історія» Пормана Девіса, що вийшла 60 років по тому.

⁶ Hay (1968); Albrecht Carrié (1965); Barraclough (1963); Beloff (1957); Chabod (1965); Duroselle (1966, 1990); Fuhrman (1981); Geremek (1996); Gollwitzer (1951); Hale (1993); Heater (1992); Morin (1991); Nelson *at al* (1992); Vovenne (1964) Wilson & van den Dussen (1993).

⁷ Термін *прескриптивний* запозичено з Garton Ach (1993).

⁸ Delanty (1995, ix)

⁹ Duroselle (1966, 261)

¹⁰ Ідея про неперервну громадянську війну в Європі була розвинута, хоча й з інших причин, у Nolte (1987).

¹¹ Лйву (1997) є винятком. Див. А. Fisher (1966), Halecki (1950, 1952), McNeil. (1974). W. H. Parker (1960) про дебати відносно географічних меж Європи, зокрема на сході. Прекрасні есеї про роль географічних та природних факторів у формуванні Європейської свідомості можна знайти у Braudel (1972, 1979); Pounds (1979, 1985); T.C. Smith (1978).

¹² Agnew (1989), Soja (1989, 10–42).

¹³ Стосовно нещодавньої критики, котра звертає увагу радше на соціологічний, аніж на історичний аспект життя Європи див. Mendras (1993).

¹⁴ Amin (1989), Davies (1996, 42–6); Lampropoulos (1993).

¹⁵ Wolf (1982).

¹⁶ Саме так слід розуміти різницю між «історичною географією» Європи та «культурною географією» Північної Америки. Ці дуже схожі між собою види інтелектуальної діяльності переймаються впливом, який у минулому суспільство справляло на довкілля. В Європі піонери *історичної* географії вважали себе літописцями давніх європейських цивілізацій, неперервним продовженням яких і є цивілізації теперішні. В Америці, котра в давні часи була заселена людьми не менш густо, минуле умовно розділене на доколумбову добу, коли тут здебільшого жили «примітивні» люди, та післяколумбову добу європейської експансії. «Історія як прогрес» починається лише в другий період. Ідея *історичної* географії Америки стосується лише цього останнього, європейського періоду. Вивчення географічного спадку «людей без історії», що жили у доколумбову добу, потребує іншого дисциплінарного визначення. Розпочате наприкінці дев'ятого століття вивчення «примітивних культур» отримало нову назву *культурної* географії.

¹⁷ Про пост-саїдівські розробки див. MacKenzie (1995).

¹⁸ Said (1993), Godlewska & Smith (1994), де міститься новіша бібліографія. Про «географічну уяву» див. D.Gregory (1994).

¹⁹ Про «історичну географію ідей» див. Livingstone (1992). Більшість історично компетентних робіт з політичної географії та «критичної геополітики» розвивають цей підхід. Див. Dalby (1991); Herple (1986); O'Sylvian (1986); O Tuathail (1996); Painter (1995); G. Parker (1985, 1988); P.J. Taylor (1983).

²⁰ Sack (1980).

²¹ Lefebvre (1991).

²² Halliday (1990, 11); Hobsbawn (1992a, 165).

²³ Хронологічна структура є, в певному сенсі, звісно, проблематичною, з огляду на мій коментар щодо необхідності спростування заумовності європейського історизму, котрий обстоює точку зору, що лише європейська ідея залучена до немищучого прогресу. Проте, певна річ, можлива й альтернативна структура, котра значно більшою мірою здивує читача. Я ж сподіваюся, що тема Європи як уявного, до того ж суперечливого простору, з достатньою силою дасться взняки у кожному розділі, аби подолати історичну невідворотність у будь-якому сенсі.

²⁴ Kiernan (1980).